

Шкільний підручник з історії рідного краю: минуле і сьогодення

Світлана ДОЛЕЦЬКА,

асистент кафедри історії і правознавства
Євпаторійського педагогічного факультету
Кримського гуманітарного університету

В умовах сьогодення перед загальноосвітньою школою постають невідкладні завдання, спрямовані на виховання в підростаючого покоління національної самосвідомості, поваги до історії і традицій свого народу, формування громадянської позиції. Важливу роль у реалізації цих завдань відіграє краєзнавство, яке забезпечує зв'язок процесу навчання і виховання учнів з народною культурою і навколишнім середовищем, сприяє консолідації української молоді та формуванню в неї патріотичних почуттів.

Патріотичне виховання в українській школі має відповідати вимогам, які ставить сьогодені життя, а саме: збереження єдності суспільства, виховання толерантних відносин. А це можливо за умови розроблення ефективної системи патріотичного виховання, яке повинне починатися з наймолодшого віку. Краєзнавство виконує важливу функцію як частина такої системи.

Сьогодні держава приділяє краєзнавству велику увагу, пов'язуючи його з вихованням патріотизму. Про це свідчать укази Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян», Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку Української держави, Концепція патріотичного виховання учнівської молоді, Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року, затверджена Кабінетом Міністрів України, наказ Міністерства освіти і науки України «Про поліпшення туристсько-краєзнавчої роботи у навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України». Міністерство освіти і науки України й Національна академія педагогічних наук проводять роботу з розроблення основ науково-методичного забезпечення викладання краєзнавства у навчальних закладах.

Водночас краєзнавство залишається недостатньо розробленою галуззю науки, про що свідчить брак загальнотеоретичних напрацювань, а також узагальнюючих досліджень з окремих напрямів краєзнавства; не забезпечено видання ґрунтовних дослідницьких робіт у цій сфері.

Загалом можна зробити висновок, що на сьогодні недостатньо використовується виховний

потенціал шкільного краєзнавства. Тому викладання краєзнавства у школі з огляду на проблеми, які стоять нині перед Україною, стає актуальним завданням.

Метою дослідження є аналіз перших спроб введення курсу батьківщинознавства в таврійській школі на початку ХХ століття та їх проекція у сьогодення.

У працях В.Багрія, О.Баркова, І.Безкоровайного, В.Борисова, Л.Березівської, Т.Бондаренко, Г.Гуменюка, М.Ігнатенко, Р.Науменко, М.Мілонова, А.Даринського, Ю.Кононова, В.Корнєєва, М.Костриці, М.Левківського, В.Обозного, А.Разгона, М.Стельмаховича, І.Пруссак, П.Тронька та ін. проаналізовано науково-теоретичний досвід шкільного краєзнавства в нашій країні. Суттєвий внесок у вирішення завдань краєзнавства як педагогічного феномену зробили М.С. Грушевський, М.П. Драгоманов, М.І. Пирогов, І.І. Срезневський та ін. Питання про те, щоб громадяни, а особливо молодь, знали свій край, хвилювало В.Б. Антоновича, Н.П. Дашкевича, Н.В. Молчановського.

Певного розвитку краєзнавство набуло у братських школах України (ХVI–ХVII ст.). Книги і навчальні посібники були багаті на краєзнавчий матеріал, пізнавальні приклади історичного характеру. Крім того, в ХVI–ХVII ст. краєзнавчі повідомлення почали використовувати представники влади під час розмежування державних кордонів, опису дворів і земельних угідь, при стягуванні податків, будівництві фортець, міст тощо.

Активне накопичення краєзнавчого матеріалу в Україні почалося на рубежі 50–60-х років ХІХ ст., коли в Києві, Львові, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові виникали культурно-освітні організації – громади. Велику краєзнавчу роботу у другій половині ХІХ ст. проводили київська громада (В.Антонович), Історичне товариство Нестора Літописця (М.Тулов, М.Лисенко, О.Лазаревський, М.Драгоманов, М.Старицький), чернігівське земство (П.Червінський, В.Варзар, О.Шликевич, О.Русов). Наприкінці ХІХ ст. було видано багатотомні збірники документів з історії України: «Акты Западной России», «Акты Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России» тощо [1]. Кілька краєзнавчих видань було присвячено Криму [2].

Немає потреби перелічувати ґрунтовно досліджені видання, варто звернути увагу на маловідомі праці, які містять спроби систематизації матеріалу за деякими регіонами. Велику роль у цьому відіграли професійні військові. Ще в середині ХІХ століття – з 1837 до 1854 року – офіцери Генерального штабу склали, а департамент штабу послідовно

літографував і потім видрукував військово-статистичні огляди 69 губерній і областей імперії (матеріали щодо кавказьких і сибірських губерній та областей лишилися в рукописах). Ці огляди охоплювали: військово-топографічні описи; відомості про природні умови, шляхи сполучення, кількість жителів, розміщення і рух населення, звичаї, стан сільського господарства, промислів, ремесел, промисловості і торгівлі (з переліком фабрик, заводів, торговельних закладів); характеристики міст повітів; опис духовних, навчальних, добродійних установ, історичних пам'яток. Кожен том був присвячений певному регіону Росії і поділений на частини, які описують окремі губернії. У трьох томах (11 книжках) було описано українські губернії [3]. На жаль, з початком Кримської війни ця діяльність припинилася.

У 1865 році вийшла друком книжка полковника, згодом дійсного члена Російського географічного товариства Михайла Домонтовича «Черниговская губерния» [4]. Написана професійним військовим, праця насамперед містить відомості стратегічного характеру: розташування губернії, географічні умови, статистичні дані, показники сільського господарства і промисловості. Кілька десятків сторінок автор присвячує історії краю.

Але спроб увести краєзнавство до шкільної програми фактично не робилося до початку ХХ століття. На заваді були, по-перше, тогочасний підхід імперії до національних окраїн та їхньої історії; по-друге, неусвідомлення важливості цього питання громадськістю; по-третє, нечітке розуміння сутності самого краєзнавства. Тільки бурхливі події початку ХХ століття – невдала російсько-японська війна, песимістичні настрої серед населення, революційні події 1905–1907 років – змінили ситуацію. Та, на жаль, краєзнавство знову не стало одним із шкільних предметів.

Історія розвитку початкової освіти в Криму на початку ХХ століття дає змогу відслідкувати процес введення до програм навчальних закладів краєзнавчої дисципліни. Небагато кримських дослідників знають, що напередодні Першої світової війни Таврійське губернське земство намаглося видати один із перших в Росії підручників із краєзнавства.

Питання про викладання краєзнавства у початковій школі Таврійської губернії виникло неодноразово, проте тільки в червні 1913 року воно набуло розвитку. При земській управі під керівництвом її голови Я.Харченка було створено раду, яка займалася питанням видання підручника з батьківщинознавства. До її складу увійшли керівники народної освіти від різних повітів, земські чиновники, вчителі [5].

Відділ народної освіти надіслав запити до всіх губернських управ імперії з проханням повідомити, чи вирішувалося в межах їхньої губернії питання видання підручника для початкової школи або для позашкільного читання з метою ознайомлення дітей з рідним краєм. Відповіді було отримано від

83 земських управ. Як виявилось, тільки у чотирьох губерніях імперії цю проблему порушували: в Олонецькому, Ярославському, Вологодському і Полтавському земствах.

Ярославське губернське земство видало книжку «Наш край», складену П.Критським. Вона містила опис Ярославської губернії в історичному, географічному і природничому аспектах, однак призначалася для дорослого населення.

Найбільше відповідав первинному проекту Таврійського земства проект Вологодського губернського земства, яке планувало видати навчальну книжку з батьківщинознавства і одночасно хрестоматію для позакласного читання.

В Олонецькому губернському земстві в 1911 році оголосили конкурс з написання наукових праць про Олонецький край і висловили побажання, щоб після цього було складено хрестоматію – географічну, природничу, історичну, літературну тощо.

У Казані з приватної ініціативи було видано книжку Н.Спаського «Очерки по отчизноведению» для дорослого населення. У 1903 році «Очерки» вийшли другим виданням.

Автором першого опису Таврійської губернії в 1904 році був П.Татаринів. Його книжка «Очерк Таврической губернии в историко-географическом аспекте» виявилася невдалою: з дуже сухим стилем викладу матеріалу, завелика для початкових шкіл і з багатьма помилками.

Запланованій схемі підручника жодна з цих праць не могла служити зразком. На запит губернської управи про бажаний тип підручника відповіли тільки Бердянський і Євпаторійський повіти. Зокрема, Євпаторійський повіт висловив такі пропозиції:

1. Підручник з батьківщинознавства не тільки бажаний, а й край необхідний в народній школі. Вирішення цього питання нині є невідкладним; ознайомлення з найближчою батьківщиною, поза сумнівом, викличе в дітей цікавість і прихильність до неї, наблизить школу до життя і додасть шкільному навчанню життєвості та практичності.

2. Зміст підручника з батьківщинознавства повинен містити, на думку більшості учнів, опис тільки рідної Таврійської губернії, в якому обов'язково мають бути історія і географія краю, відомості про рельєф, клімат, природні багатства, тваринний і рослинний світ, населення й адміністративний устрій краю. Виклад повинен бути живим, цікавим, художнім, доступним для дитячого розуміння, стислим, відповідати часу, відведеному на вивчення матеріалу, – не більш як 50 годин на навчальний рік.

3. У підручнику має бути багато наочного матеріалу, тому статті треба ілюструвати картою Таврійської губернії і картою рідного повіту.

4. Запропонований губернською управою розподіл матеріалу в підручнику на дві частини (власне підручник і збірка статей для позакласного читання) цілком доцільний. Зважаючи на короткочасність занять у початковій школі, обсяг підручника із

статтями, що потребують роз'яснень учителя, повинен бути невеликим.

5. Більшість викладачів висловилися за введення курсу в 3-му і 4-му відділеннях початкової школи. Весь матеріал (загальні відомості з історії і географії) необхідно розподілити на два навчальних роки.

6. Підручник з батьківщинознавства не варто сприймати як спеціальний, навпаки, в живому художньому викладі, цілком доступному для дитячого розуміння, ознайомити учнів з особливостями Таврійської губернії: місцевими тваринами і рослинами, населенням, заняттями жителів, їхніми звичаями, промисловістю, шляхами сполучення, адміністративним устроєм, діяльністю земства в галузі освіти і задоволення інших потреб населення, історичними пам'ятками і подіями, що відбувалися в Таврійській губернії, природними багатствами краю – лікувальними грязями, лиманами, соляними озерами, морем тощо. Як додаток до цієї частини підручника використати прозаїчні і поетичні матеріали з літератури про Крим [там само].

Цікаву думку висловив учитель з Феодосійського повіту Ф.Мутів. Він зазначив, що під батьківщиною в цьому разі треба розуміти район, доступний безпосереднім спостереженням. Великою допомогою для класного викладання є екскурсії. Їх проведення дає змогу розпочати вивчення батьківщинознавства вже з 1-го відділення. Крім того, в школі необхідно багато змінити: потрібні наочна допомога, музеї, бібліотеки, періодичні курси для викладачів.

Рада при Таврійській губернській земській управі дійшла такого висновку: видати чотири книжки (підручник для 3-го і 4-го відділень; маленьку хрестоматію для класних занять у 1-му і 2-му відділеннях; хрестоматію з позакласного читання для учнів; пояснювальну записку або підручник для вчителя). Програма курсу повинна містити, крім опису губернії, відомості про деякі повіти, міста і селища. До підручника необхідно додати карту Таврійської губернії масштабом 20 верст на дюйм. У пояснювальній записці або підручнику для вчителя мають бути методичні вказівки і перелік найважливішої літератури для підготовки, а також довідкові відомості з історії, географії і природознавства Таврійської губернії. Ілюстрована хрестоматія для самостійного позакласного читання учнів старших відділень буде складатися зі статей, що доповнять зміст підручника.

Був установлений річний термін для розгляду рукописів зазначених посібників – до 15 лютого 1915 року; надані відповідні розпорядження про фінансування таких видань на 1915-й рік. Але в серпні 1914 року почалася війна, і надзвичайна сесія Таврійських губернських зборів від 5 серпня 1914 року видала з кошторису витрат асигнування на підручник з батьківщинознавства, який так і не було видано [там само].

Однак дискусія 1913–1914 років про введення краєзнавчого курсу в молодших класах висвітлювала проблеми, які актуальні й сьогодні. Це, насамперед, відсутність належного навчального посібника, адаптованого для початкової школи.

Краєзнавчий курс у початковій школі є необхідним засобом патріотичного виховання, але, на відміну від уявлень початку ХХ століття, сьогодні він має бути антропологічно побудованою, живою і яскравою розповіддю про зв'язок минулого, сьогодення і майбутнього кожного куточка своєї країни, «малої батьківщини». Первинним завданням залишається складання відповідних посібників для учня і для вчителя, створення необхідних умов для патріотичного виховання засобами краєзнавства.

Враховуючи сказане, автор пропонує розглянути концепцію підручника з історії Євпаторії, яку розробляє кафедра історії і правознавства Євпаторійського педагогічного факультету Кримського гуманітарного університету:

1. Курс побудовано як антропологічно орієнтований: вивчаються повсякденне життя мешканців міста у різні історичні епохи, релігія, культура і звичаї народів, що його населяють. Тому до змісту курсу введено нетрадиційні для краєзнавства теми: «Повсякденне життя старогрецької сім'ї», «Повсякденне життя середньовічної татарської сім'ї», «Шаріат і його розпорядження», «Роль ісламу в житті середньовічного суспільства», «Національні звичаї кримських татар», «Розваги в середньовічному кримському місті», «Караїмізм і його особливості. Звичаї караїмів», «Особливості повсякденного життя і побуту караїмської (кримчакської, вірменської) сім'ї», «Розпорядок дня євпаторійського гімназиста на початку ХХ ст.», «Повсякденне життя людини 60–80-х років ХХ ст.» тощо.

Наприклад, Євпаторія ХІХ століття за схемою, характерною для антропологічно орієнтованої історії: кількість жителів, національний, соціальний, професійний, релігійний склад; співвідношення статі і віку, тривалість життя, шлюбна статистика; заняття жителів, доходи населення і ціни на ринку на основні товари, кількість лавок і магазинів, споживчий кошик жителя, меню в місцевому трактирі; житловий фонд, ціни на житло; дозвілля жителів, розваги і світське життя; рівень злочинності, самогубства, інші форми девіантної поведінки; клімат і середньорічні температурні показники, стихійні лиха; містобудування й архітектура, впорядкування вулиць, транспорт, озеленення міста; інші побутові подробиці життя міста.

2. Провідною ідеєю курсу є думка про те, що історія міста, його культура, населення є частиною світової історії, культури, спільноти. Цей курс спрямований на виховання толерантного ставлення до всіх культур і релігій, які представлено на сьогодні в місті.

3. Темі курсу пов'язані з проблемами не минулого, а сьогодення і майбутнього. Наприклад,

питання про водопостачання і впорядкування міста, розвиток курорту, охорону здоров'я й освіти завжди були гострими й актуальними, такими вони залишаються й досі. Курс пропонує звернутися до історичного досвіду для розв'язання цих проблем. Особливе місце відведено темі «Сучасна Євпаторія: проблеми і перспективи розвитку». Її завдання, окрім інформування школярів про сучасний стан соціально-економічного розвитку, – ознайомити їх із соціальними проблемами міста, проблемами розвитку інфраструктури курорту в ньому.

4. Курс задумано не лише як аудиторний, а й як екскурсійний: певну кількість годин відведено на екскурсії містом. Курс також може охоплювати інші форми проведення занять: перегляд кінофільмів про місто, вистав з репертуару міського театру, зустрічі з депутатами Євпаторійської міської ради тощо [6].

Варто зазначити, що кафедра історії і права Євпаторійського педагогічного факультету Кримського гуманітарного університету розробляє відповідний навчальний посібник з історії Євпаторії і для вчителів.

Література

1. Уривалкін О.М. Історичне краєзнавство. – К.: КНТ, 2006. – С. 37.
2. Головкинський Н.А. Путеводитель по Крыму. Изд. 6-е. – Симферополь: В.А. Иванов, 1894. – 562 с.; Ливанов Ф.В. Путеводитель по Крыму. С ист. описанием достопримечательностей Крыма. – М.: Ф.В. Ливанов, 1875. – 519 с.; Москвич Г.Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. – Пг., 1915. – 24 с.; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.11. – Ч.2. Таврическая губерния. – СПб: Типография Генерального штаба, 1849. – 307 с.
3. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении департамента Генерального штаба. – Т.10–12. – СПб: Типография Генерального штаба, 1848–1849.
4. Черниговская губерния: [Описание] / Сост. Ген. штаба подполк. М.Домонтович, д. чл. Рус. геогр. о-ва Санкт-Петербург: тип. Ф.Персона, 1865. – 737 с. – (Материалы для географии и статистики России, собр. офицерами Ген. штаба).
5. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания (3.12.1913–24.02.1914 гг.). – Симферополь, 1914. – С. 851–863.
6. Долецкая С.В. Программа курса «История Евпатории» // Проблемы преподавания региональной истории в общеобразовательных школах города Евпатории. Материалы городской научно-практической конференции 31 января 2007 года. – Евпатория, 2007. – С. 9–18.

Анотації

Світлана ДОЛЕЦЬКА

Шкільний підручник з історії рідного краю: минуле і сьогодення

У статті в історичному аспекті розглянуто проблему впровадження до шкільної програми курсу краєзнавства. Особливу увагу приділено маловідомим дослідженням з цього питання, а також діяльності Таврійського губернского земства на початку ХХ ст. щодо видання першого підручника з батьківщинознавства. Автор наголошує на ролі цієї дисципліни в патріотичному вихованні і на потребі її вивчення в сучасній початковій школі.

Ключові слова: шкільний підручник, курс краєзнавства, історія рідного краю.

Светлана ДОЛЕЦКАЯ

Школьный учебник по истории родного края: прошлое и настоящее

В статье в историческом аспекте рассмотрена проблема внедрения в школьную программу курса краеведения. Особенное внимание уделяется малоизвестным исследованиям по этому вопросу, а также деятельности Таврического губернского земства в начале ХХ ст. относительно издания первого учебника по краеведению. Автор подчеркивает роль этой дисциплины в патриотическом воспитании и необходимость ее изучения в современной начальной школе.

Ключевые слова: школьный учебник, курс краеведения, история родного края.

Svitlana DOLETSCA

A school textbook on history of the native land: the past and the present

In the article the problem of introduction of the course «Local history» into the school curriculum has been viewed. Special attention has been drawn to the little-known research in this question as well as the activity of the Tavriysko provincial zemstvo at the beginning of the 20th century since the first textbook on local history was published. The author puts emphasis on the role of this discipline as the means of patriotic upbringing and the necessity of its studying at the contemporary primary school.

Keywords: school textbook, the course «Local history», history of the native land.